

УДК 316 (091)(4/9)

Л. Й. Кондратик – доктор філософських наук,
професор, завідувач кафедри соціології та соціальної
роботи Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Проблема періодизації історії української соціологічної думки

*Роботу виконано на кафедрі соціології та соціальної
роботи ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті проаналізовано основні підходи до періодизації історії української соціологічної думки, відзначено і їх сильні сторони, і недостатню вмотивованість окремих положень, а також викладено авторську концепцію вирішення цієї наукової проблеми.

Ключові слова: генетична соціологія, господарство, історія української соціологічної думки, коловорот еліт, народ і нація, протосоціологія, соціальні зв'язки.

Кондратик Л. Й. Проблема периодизации истории украинской социологической мысли. В статье проанализированы основные подходы к периодизации истории украинской социологической мысли, отмечены и их сильные стороны, и недостаточную мотивированность отдельных положений, а также изложена авторская концепция решения этой научной проблемы.

Ключевые слова: генетическая социология, хозяйство, история украинской социологической мысли, круговорот элит, народ и нация, протосоциология, социальные связи.

Kondratyk L. Y. The Problem of Periodization of the History of Ukrainian Sociological Thought. The article analyzed the main approaches to the periodization of the history of Ukrainian sociological thought, pointed out how their strengths and lack of motivation of individual provisions, as well as the author presented the concept to solve this scientific problem.

Key words: genetic sociology, economy, the history of Ukrainian sociological thought, whirlpool elite, people and nation, protosociology, social relations.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження у царині історії соціології України, які активізувалися останнім часом, актуалізують потребу періодизації української соціологічної думки. І це зрозуміло, оскільки виокремлення певних етапів в історії вітчизняної соціології дає змогу упорядкувати, систематизувати історико-соціологічне знання, а відтак простежити протяжність і перервність української соціологічної традиції.

Мета наукової розвідки – аналіз основних підходів до періодизації історії української соціологічної думки і пропозиція власного вирішення цієї проблеми. При цьому увагу в основному буде акцентовано на перших двох періодах розвитку соціології на українських теренах.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Одним із перших дослідників огляд розвитку української соціології здійснив І. Витанович. Він чітко не окреслює періодизацію історії соціології в Україні, однак логіка викладу матеріалу дає певні підстави для відтворення його позиції в цьому питанні. Йдеться, передусім, про початки української соціології, яких, на його думку, треба шукати в творах таких українських філософів, як П. Юркевич, В. Лесевич, К. Ганкевич, І. Федорович, О. Стронін. До передвісників української соціологічної думки вчений зараховує також українських історіографів і історіографів: автора «Истории Руссов», М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Антоновича, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, С. Томашевського, Д. Багалія та ін.

Початком самостійних соціологічних праць І. Витанович вважає дослідження женецького гуртка українських вчених 80-х років XIX ст. (С. Подолинський, М. Драгоманов, Ф. Вовк). Закінчується період початків української соціології оглядом соціологічних праць економістів і правників (М. Зібера, М. Ковалевського, М. Тугана-Барановського, Б. Кістяківського, С. Дністрянського, В. Старосольського та ін.).

У розділі «Українська соціографія й соціологія в УРСР» автор розглядає соціологічну діяльність М. Грушевського і його співробітників, а також соціологічний доробок академічних й інших наукових установ до 1930 р., після якого соціологічні студії припиняються. Далі в статті йдеться про соціологічні дослідження на еміграції у міжвоєнний і повоєнний періоди [1, 1131–1134].

На сьогодні найбільш повну й обґрунтовану періодизацію історії української соціологічної думки запропонував відомий український учений М. Захарченко. Він виділяє насамперед два періоди: протосоціології і власне академічної соціології. Перший охоплює часовий простір від епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі (V – кін. XV ст.) до доби відродження України (кін. XVIII – середина XIX ст.). З цього часу розпочинається період академічної соціології, до якого входять такі етапи:

- становлення і розвиток соціологічного знання (друга половина XIX ст. – 20-ті роки XX ст.);
- етап інституціоналізації соціальних досліджень та соціології в Україні за радянських часів;
- сучасний етап розвитку соціології в умовах незалежної України [2, 10–33].

Співвіднесення становлення і розвитку української соціологічної думки з певними етапами європейської і світової соціології ми знаходимо і в інших авторів. Так, А. О. Ручка і В. В. Танчер дотримуються такої періодизації історії соціології:

- початок теоретичної соціології як окремої науки (друга половина XIX ст.);
- соціологічна думка на зламі XIX – XX століть;
- основні соціологічні концепції середини XX ст.;
- сучасний етап теоретичної соціології (кін. XX ст.).

Розділ «Витоки соціологічної думки в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.)» хронологічно збігається, як бачимо, з другим етапом історії соціології. Тут розглядаються соціологічні побудови М. Драгоманова, М. Грушевського, Б. Кістяківського, В. Липинського. До зачинателів вітчизняної «прото-соціології» вчені відносять М. Драгоманова, О. Потебню, І. Франка, В. Вовка, М. Тугана-Барановського, М. Шаповала та ін. [3, 88–110]. Звідси можна зробити висновок, що М. Грушевський, Б. Кістяківський, В. Липинський уже є не «прото-», а власне соціологами.

Подібної періодизації розвитку соціологічного знання у XX ст. дотримується і О. Погорілий. Виокремлюючи як етап у розвитку світової соціології поч. XX ст., він у цьому часовому просторі аналізує творчість таких представників соціологічної думки в Росії та Україні, як М. Ковалевський, Б. Кістяківський, П. Сорокін. У контексті розвитку соціології між світовими війнами О. Погорілий розглядає соціологічну спадщину М. Грушевського, В. Липинського, М. Шаповала, як фундаторів соціології українського відродження [4, 38–114].

І. Попова, досліджуючи фактори, що зумовлюють своєрідність розвитку соціології, зупиняється на характеристиці таких етапів її історії:

- період від О. Конта до поч. XX ст.;
- поч. XX ст., перші його десятиріччя;
- особливості наступного етапу охоплюють проміжок між 20-ми і 50-ми роками XX ст.;
- витоки сучасної стадії розвитку соціології сягають кінця 60-х – початку 70-х років XX ст.

На думку дослідниці, до початку 20-х років розвиток вітчизняної соціології (до якої вона відносить соціологічну думку Росії, відтак СРСР, а також соціологічну думку власне України) відбувався у зв'язку з еволюцією світової соціологічної думки, відповідно до головного напрямку її розвитку. Як вважає І. Попова, безпосередні передумови соціологічної думки було закладено соціально-філософськими уявленнями українських філософів П. Юркевича, М. Федорова, В. Лесевича, О. Строніна та ін. Репрезентують українську соціологію Б. Кістяківський і М. Грушевський, при чому діяльність першого особливо важлива з огляду на «протосоціологію» в Україні, хоча погляди останнього періоду його творчості уже безпосередньо належать до соціології. Однак критерію такого розмежування дослідниця не вказує. Відродження соціології в Україні почалося з 60-х років [5, 53–86].

Принагідно тут відзначимо точку зору, згідно з якою, протосоціологічна традиція охоплює період аж до 90-х років XX ст., тобто до часу, коли українська соціологія почала розвиватися в незалежній державі.

Отже, в науковій літературі є низка підходів до проблеми періодизації історії української соціології, що крім іншого свідчить про потребу подальших наукових пошуків. У цій роботі пропонується дещо відмінний підхід до періодизації історії академічної соціології в Україні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Видається цілком правомірним положення про членування історії розвитку соціології на протосоціологію й академічну, офіційну соціологію, яка починається у творчості О. Конта. Навіть якщо взяти до уваги погляди тих дослідників, які заперечують протоісторію соціології, то все одно відлік теоретичної

соціології варто починати з О. Конта. Тому, коли ми намагаємося побудувати систему періодизації академічної соціології в Україні, то слід повністю врахувати цю обставину. Про це важливо наголосити з огляду на два такі моменти. Інколи можна натрапити на твердження про те, що розвиток соціології в Україні зумовлений внутрішніми потребами української нації. Це дає певні підстави говорити про його спонтанність, самобутність, самостійність. Уже згадували також точку зору, згідно з якою, протосоціологічна традиція, по суті, тільки і завершилася в кін. 80-х – на поч. 90-х років.

Безперечно, що розвиток соціологічного знання зумовлювався потребами нації. Однак це не був процес творення нової соціології, осібною від тієї, яка функціонувала на Заході. Прикметно, що М. Драгоманов, якого багато дослідників відносять до зачинателів українських соціологічних студій, закликав українських учених-суспільствознавців використовувати у своїх дослідженнях ті ідеї і принципи, які заклала західна соціологічна думка. І хоча Україна, поділена між різними державами, перебувала в несприятливих умовах для розвитку національної науки й освіти, однак вона не була виключена з європейського наукового, в т. ч. і соціологічного простору. Підтвердженням цього є вже факт поширення на її теренах світової соціологічної оригінальної і перекладної літератури, навчання українців у західних університетах тощо. У цьому розумінні процес становлення соціології в Україні слідував логіці розвитку європейської соціологічної думки.

З іншого боку, післяконтівський період – це період академічної, «офіційної» соціології, в т. ч. й в Україні. Тому твердити про українську протосоціологію в цей період, швидше всього, некоректно. Адже ніхто з вчених України не претендував і не міг претендувати на роль «батьків» соціології, оскільки остання вже існувала. Відсутність цільних соціологічних розвідок, розвинутої мережі спеціалізованих інституцій свідчить про нерозвиненість соціології, несформованість соціологічного співтовариства, а не про протосоціологічний період розвитку української соціології. Тому доцільніше стан української соціології післяконтівської доби порівнювати не з протосоціологією, а з іншими соціологічними системами, розглядати її на тлі світової і перш за все європейської історії соціології.

Видається, що важливими критеріями виокремлення етапів розвитку соціології в Україні є теоретична завершеність і оригінальність соціологічних побудов, їх евристичні можливості й предметна зорієнтованість та процеси інституціалізації. Проте тут потрібне таке застереження. Завжди слід мати на увазі, що Україна багато років була позбавлена державності, не могла виступати як окрема політична й соціальна цілість, а тому й зазначені критерії не могли реалізуватися повністю. Враховуючи сказане вище, пропонуємо одну з можливих систем періодизації становлення і розвитку академічної соціології в Україні.

Перший етап охоплює період із середини XIX ст. до поч. XX ст. Як відомо, в цей час у всій тодішній соціології домінуючим методологічним напрямом виступає позитивізм. Під його впливом соціологічна теорія натуралізується, набуває форм еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму тощо. У цей же період зароджується і поширюється марксистська соціальна теорія. Саме під впливом цих течій перебували вчені на початковому етапі становлення соціології в Україні. Найвідомішими постатями цього періоду є О. Стронін (1827–1889), В. Лесевич (1837–1905), М. Грот (1852–1899), М. Драгоманов (1841–1895), С. Подолинський (1850–1891), М. Хлебніков (1840–1880) та ін.

Не будемо детально аналізувати погляди цих учених, оскільки їх відображено в науковій літературі [6; 7; 8]. Зробимо лише загальні висновки, що вказують на характерні ознаки.

Головною тенденцією цього етапу є активне засвоєння суспільною думкою України західних соціологічних теорій. Свої розвідки вчені спрямовують передусім на поглиблення ідей таких мислителів, як О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс та ін. При цьому не бракувало і критики концепцій цих та інших мислителів. В цілому ж соціологічна думка України формувалася під значним, а то й визначальним впливом поширених тоді соціологічних теорій. Звичайно, це не означає відсутності оригінальності власних підходів. Скажімо, професор Київського університету М. Хлебніков, критикуючи вихідні положення позитивізму, а також гегелівське розуміння історичного процесу, запропонував власну і досить обґрунтовану теорію цивілізації; М. Драгоманов, поділяючи основні, хоча і не всі ідеї першого позитивізму, висунув своєрідні концепції політичної соціології, соціології етносу, прогресу,

соціальних змін; С. Подолинський, поєднуючи у своїй творчості погляди марксистів й соціал-дарвіністів з політичною програмою громадівства, обґрунтував цікавий погляд на розвій суспільства; О. Стронін, ще задовго до появи класичних праць Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса з теорії еліт, у своїх роботах вмотивовував елітарні ідеї. Можна навести імена й інших учених і мислителів, твори яких закладали фундамент академічної соціології в Україні.

У цей період характерним є міцний зв'язок соціології з іншими суспільними науками, що не завжди призводило до її виокремлення як самостійної галузі знань. Що ж стосується предметної зорієнтованості соціологічних розвідок, то вони спрямовувалися передусім на пошук законів розвитку й функціонування суспільства та в переважній більшості були, якщо доречно так висловитися, «чистими» у тому розумінні, що оминали українське питання. Першими, хто в своїх соціологічних студіях звернувся до соціально-культурних потреб українства, були члени женецького гуртка українських вчених (М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський).

Відомо, що до будь-якої науки, в тому числі й соціології, входить не лише власне пізнавальна діяльність, а й різноманітні форми інституціалізації і організації цієї діяльності. У другій половині XIX ст. питання про відкриття спеціалізованих кафедр, про утворення товариств соціологів, про заснування спеціалізованих видань тощо не піднімалося. Хоча слід мати на увазі, що статті соціологічного змісту публікувалися в університетських виданнях і звичайно ж сприяли поширенню та утвердженню соціологічних ідей серед наукового співтовариства й закладали підвалини організації нової науки. Так, в «Університетских известиях» Київського університету у різний час було опубліковано статті соціологічного змісту П. Аландського, М. Драгоманова, М. Хлебнікова, а в «Записках Императорского Харьковского университета» – І. Оршанського, Л. Яснопольського, І. Сокальського та ін.

Отож, основне досягнення першого етапу становлення соціології в Україні те, що в науковому, інтелектуальному товаристві соціологічні ідеї завойовували права громадянства, а значить утверджувався інший (соціологічний) погляд на людину й суспільство.

Другий етап української соціології охоплює період від початку XX ст. до 30-х років минулого століття. У творчості українських учених цього періоду виразною є тенденція до творення власних теоретично завершених соціологічних побудов. За приклад тут можуть слугувати соціологічні теорії М. Грушевського, В. Липинського, М. Шаповала, М. Тугана-Барановського, О. Бочковського, В. Старосольського, С. Дністрянського та ін.

Так, видатний український історик обґрунтовує оригінальну концепцію генетичної соціології; В. Липинському належать самобутні теорії нації і коловороту еліт; М. Шаповал розробляє оригінальну систему загальної соціологічної теорії і створює перший в українському світі курс загальної соціології; не втратили свого значення концепції нації О. Бочковського і В. Старосольського; положення про роль господарства в соціальному житті, вмотивовані М. Туган-Барановським, співзвучні нинішнім концепціям індустріального і постіндустріального суспільства; С. Дністрянському належить теорія соціальних зв'язків, яка і досі не втратила свого наукового значення, зокрема у сфері соціології права.

Якщо ж вести мову про специфіку предметної зорієнтованості української соціологічної думки цього періоду, то констатуємо її зосередженість навколо доленосних питань українського суспільства, а саме: сутність нації і держави, роль різних суспільних груп в історії України, єдність українства, відродження України¹.

Другий етап характеризується і тим, що в цей час були зроблені значні кроки по інституціалізації соціології. Мається на увазі насамперед функціонування установ, покликаних досліджувати соціологічну проблематику. Спочатку варто згадати діяльність Комісії економії, соціології і статистики НТШ у Львові, яку було утворено після Першої світової війни. Більшого розмаху процес становлення соціології набув у діяльності низки установ Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Передусім слід сказати про діяльність Соціально-економічного відділу, організатором якого був М. Туган-Барановський. Чільне місце в роботі відділу він відводив кафедрі соціології, яка, за його

¹ Вирішенню названих питань присвячені праці М. Грушевського («Історія України-Руси», «Початки громадянства», «Історія української літератури»), В. Липинського («Листи до братів-хліборобів»), М. Шаповала («Військо і революція», «Соціологія українського відродження»), С. Дністрянського («Соціальні форми права», «Національна статистика. Мова як критерій народності») та ін.

словами, мала допомагати з'єднати в наукову систему обширні соціологічні матеріали. У 1919 р. академіком по кафедрі соціології обрано Б. Кістяківського, який став її першим керівником. У підпорядкуванні відділу була також окрема соціологічна комісія.

Дотичний характер до проблеми соціології мала діяльність інших підрозділів Соціально-економічного відділу. Зокрема, комісія для вивчення соціального руху зібрала значний емпіричний матеріал, а також досліджувала залежність продуктивності праці від заробітної плати та інших чинників. Кафедра соціальної політики досліджувала вплив народногосподарських процесів на інтереси робітників і селян. Деякі питання теоретичної соціології розроблялися співробітниками семінарів вивчення суспільного життя, соціальної філософії, кафедри історії і філософії права. У цих підрозділах працював академік О. Гіляров, який зокрема досліджував такі питання, як психологія натовпу, співвідношення культури і цивілізації, межі застосування методів природознавства до вивчення соціального життя та ін.

Для справи інституціоналізації української соціології велике значення мала діяльність М. Грушевського. Усвідомлюючи необхідність створення соціологічної інституції, він у 1919 р. в еміграції організовує Український соціологічний інститут (УСІ). Повернувшись 1924 р. в Україну, М. Грушевський намагався перенести діяльність УСІ до Києва, отримавши при цьому підтримку загальних зборів ВУАН. Однак на перешкоді став Інститут марксизму, який не міг допустити поглядів, опозиційних комуністичній ідеології. Проте заняття соціологією М. Грушевський та його однодумці продовжували в інших установах.

Однією з таких установ була науково-дослідна кафедра історії України, яку було утворено у квітні 1924 р. На кафедрі діяла секція методології і соціологічного обґрунтування історії, якою керував О. Гермайзе. Крім того, соціологічні проблеми досліджувала й історико-культурна секція, особливо ж підсекція духовної культури на чолі з М. Грушевським. Навчальний план аспірантів передбачав і вивчення соціології. Лекції з сучасної соціології читав М. Грушевський, а курс «Соціологічне обґрунтування історії» – О. Гермайзе. Окремі аспіранти кафедри працювали над соціологічною проблематикою. У 1925 р. при кафедрі утворюється Кабінет примітивної культури (керівник – К. Грушевська), який досліджував питання генетичної соціології.

Інституціоналізації української соціології сприяла діяльність Ф. Дунаєвського, який стояв біля витоків вітчизняної індустріальної соціології і психології. У 20-х роках минулого століття він очолював у Харкові Всеукраїнський інститут праці. Центральна ідея харківської школи, очолюваної ним – методологія «раціональної організації». Згідно з нею, при проектуванні будь-якої управлінської структури варто враховувати конкретну ситуацію, а не ґрунтуватися на певних апріорних висновках. Утвердженню соціології в Україні на початку 20-х років минулого століття сприяла діяльність й інших наукових установ [7].

Показником зрілості тієї чи іншої науки є наявність у неї самосвідомості. Йдеться про те, як вона усвідомлює свій об'єкт і предмет, свою відмінність від інших наук і схожість до них тощо. Для соціології, зокрема, важливим також є усвідомлення соціологічною спільнотою певної нації свого місця у науковому світі. Тому, коли говорять про німецьку чи англійську соціологію, то не мають на увазі лише певне розташування соціологічних інституцій.

Є всі підстави стверджувати, що у розглянутий період відбувався активний процес становлення самосвідомості української соціології. Це можна вбачати і в тих публікаціях, у яких йдеться про її витоки, вплив на українську громадську думку й українську суспільність, а також про її особливості порівняно з іншими соціологічними теоріями світу. Так, М. Грушевський аналізує творчість «Женевського гуртка», а також діяльність українських соціологів у сфері генетичної соціології. І. Франко досліджує соціально-філософські погляди М. Драгоманова, а О. Бочковський – творчість М. Грушевського як соціолога. Найприкметнішою ознакою цього процесу, можливо, є книжка М. Шаповала «Українська соціологія», сама назва якої є досить промовистою.

Висновки. Для української соціології досліджуваного періоду характерні такі ознаки: 1) обґрунтування оригінальних соціологічних теорій; 2) зорієнтованість соціологічних пошуків на проблемах буття українського етносу; 3) становлення прикладних соціологічних досліджень; 4) здійснення важливих кроків щодо інституціоналізації соціологічної діяльності.

Однак у 1929 р. соціологія в СРСР стає забороненою наукою. Соціологічні студії відновлюються в середині 60-х років. З того часу і до кін. 80-х років тривав третій період розвитку української

соціології. Зі здобуттям Україною незалежності почався новітній етап в розвої вітчизняної соціології. Але це вже тема окремих наукових розвідок.

Список використаної літератури

1. Витанович І. Українська соціографія й соціологія [Текст] / І. Витанович // Енциклопедія українознавства / Інст-т укр. археографії НАН України. – К. : [б. в.], 1995. – Т. 3. – С. 1131–1135.
2. Захарченко М. В. Особливості формування, розвитку та досліджень історії соціологічної думки в Україні [Текст] / М. В. Захарченко // Соціологічна думка України : навч. посіб. – К. : Заповіт, 1996. – С. 10–33.
3. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології [Текст] / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наук. думка, 1995. – 224 с.
4. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття [Текст] : навч. посіб. / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.
5. Попова І. М. Соціологія. Пропедевтичний курс [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Попова. – К. : Тандем, 1996. – 271 с.
6. Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах [Текст] / Л. Й. Кондратик. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 1996. – 106 с.
7. З історії української соціологічної думки [текст] / В. Піча, Т. Черниш, Л. Кондратик. – Львів : [б. в.], 1995. – 64 с.
8. Соціологічна думка України [Текст] : навч. посіб. / М. В. Захарченко та ін. – К. : Заповіт, 1996. – 424 с.